

Pirmajai lietuvių terminologijos disertacijai – 60

AUŠRA RIMKUTĖ-GANUSAUSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-8655-7333>

Prieš 60 metų – „1961 m. gruodžio 14 d. VVU Istorijos-filologijos fakulteto taryboje LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Žodynų sektoriaus jaunesnysis mokslinis bendradarbis“ (Kronika 1963: 346) Antanas Balašaitis sėkmingai apgynė pirmąją lietuvių terminologijos disertaciją *Lietuvių kalbotyros terminų istorija*. Darbo vadovas – doc. filol. m. kand. Jonas Kruopas, oficialieji oponentai – prof. Borisas Larinas, prof. Juozas Balčikonis, filol. m. kand. Vincas Urbutis.

Disertacija stora – daugiau nei 340 mašinraščio puslapių ir dar 80 puslapių sudaro dvi rodyklės: istorinė lietuvių kalbotyros terminų ir abėcėlinė visų darbe nagrinėtų terminų. Aprašant disertacijos pasirodymą, pabrėžiama, kad tai „pirmas didelis, naujas, originalus ir turiningas darbas iš lietuvių lingvistikos terminų istorijos“ (Kronika 1963: 346). Terminologams jis ypač reikšmingas, nes disertacijoje išsamiai apžvelgiama vienos srities terminų istorija, parodoma jos raida, aptariami vyravę terminų kūrimo būdai. Maža to, vertinga ir tai, kad, aptardamas atskirų kalbotyros šakų – akcentologijos, dialektologijos, leksikologijos (ir jos pošakio leksikografijos), gramatikos (morfologijos, žodžių darybos, sintaksės) ir kt. – terminus, autorius aprašė ir tų šakų atsiradimą. Nors „oficialusis oponentas prof. dr. B. Larinas nurodo, kad trūksta darbe stilistikos terminų skyriaus, kuris, be abejo, būtų svarbus ir reikalingas“ (Kronika 1963: 346), tačiau reikia nepamiršti ir to, kad iš pradžių lietuvių kalbos stilistika buvo tiesiog praktinio kalbos normino ir tvarkymo dalis, o kaip atskira kalbotyros šaka susiformavo tik XX a. 7-ajame dešimtmetyje, tad autorius, matyt, nesiryžo šių terminų išskirti.

Disertacijoje *Lietuvių kalbotyros terminų istorija* pirmąkart išsamiai nagrinėjami daugiau nei keturių šimtmečių – 1547–1961 m. – kalbotyros terminai, rinkti iš lietuvių kalbos gramatikų, pagrindinių lietuvių kalbos

žodynų, svarbiausių kalbotyros veikalų, kalbininkų straipsnių ir kt. šaltinių. Ją sudaro penkios dalys, išvados ir priedai.

Pirmoji dalis skirta gramatikos terminams. Čia trumpai apžvelgiamos lietuvių kalbos gramatikos – pradedama nuo Danieliaus Kleino pirmosios lietuvių kalbos gramatikos *Grammatica Litvanica* (1653). Kaip teigia darbo autorius, iki XIX a. pr. lietuvių kalbos gramatikos buvo leidžiamos lotyniškai arba vokiškai, jose pagal viduramžių Vakarų Europos tradiciją buvo vartojami lotyniški terminai. Simono Daukanto parengtoje lotynų kalbos gramatikoje (1837) išdėstyti svarbiausi lietuvių kalbos morfologijos dalykai, vartojami lietuviški terminai. Antrojoje XIX a. pusėje, kaip rašo A. Balašaitis, lietuvių gramatikos terminiją kūrė Jonas Juška, Antanas Baranauskas, Kazimieras Jaunius ir kt. XIX a. pabaigoje jau vartoti pagrindiniai fonetikos, kalbos dalių ir žodžio dalių pavadinimai, pvz.: *balsės, dvibalsės, prieveirdis* (Kalikstas Kasakauskis); *trumposios balsės, daiktavardis, būdvardis, laikas, laipsnis, veikėjas* (S. Daukantas); *skiemuo, šaknis, galūnė, įvardis, skaitvardis* (J. Juška); *raidė, rašyba* (A. Baranauskas); *asmuo, linksnis, kamienas, priešdėlis, priesaga, sudėtiniai žodžiai, veiksmažodis, prieveiksmis* (K. Jaunius) ir kt. Ypač reikšmingos Jono Jablonskio gramatikos (1901, 1919, 1922), turėjusios didelę įtaką bendrinės lietuvių kalbos raidai. Galima paminėti, kad jose visuotinai įsigalėjo S. Daukanto sudaryti kalbos dalių pavadinimai *daiktavardis, būdvardis* ir kt., taip pat K. Jauniaus pasiūlytas kalbos dalies pavadinimas *prieveiksmis* ar paties J. Jablonskio pasiūlyti tokie terminai kaip *prielinksnis, polinksnis*. Įdomu ir tai, kad J. Jablonskis *Lietuvių kalbos sintaksėje* (1911) pasirinko vartoti J. Juškos naujadarą *įvardis* ir taip jį įtvirtino kalbotyros terminijoje. Ir tokių pavyzdžių disertacijoje ne vienas!

Disertacijos autoriaus teigimu, beveik visi šiuolaikiniai sintaksės ir skyrybos terminai taip pat imti vartoti po J. Jablonskio *Lietuvių kalbos sintaksės* pasirodymo. Iki šiol vartojami kalbininko pasiūlyti terminai *tarinys, kreipinys, papildinys, pažyminys, daugtaškis, kablelis, kabliataškis, skyryba, šauktukas, klaustukas, kabutės, beasmenis sakinys, antrininkės sakinio dalys* ir kt.

A. Balašaitis rašo, kad apskritai lietuviška gramatikos terminija XIX a. formavosi sudėtingomis sąlygomis. Lietuviškų gramatikų autoriai stichiškai, nebendradarbiaudami vieni su kitais, kūrė savus pavadinimus, gana dažnai net nesilaikydami lietuvių kalbos žodžių darybos principų. Kaip tik todėl tie patys dalykai turėjo ne po vieną įvardijimą (Балашаитис 1961: 6), pvz., šiandien vartojamas J. Juškos pasiūlytas terminas *galūnė* vadintas žodžiais *pabaiga, galas, baigimas* (S. Daukantas), *žodgalis* (J. Jablonskis) ir kt. Gramatikų autoriai vietoj termino *jungtukas* vartojo *sujung-*

tojis (Kalikstas Kasakauskis), *sujungis* (Juozas Čiulda, Kristupas Daukša), *jungė, junginė, kergė* (S. Daukantas), *sujungtuvas, žodjungis* (J. Juška), *sanjungė* ir *kergė* (Mykolas Miežinis), „J. Jablonskis 1901 m. gramatikoje ir 1911 m. sintaksėje dar vartojo terminą *sajunga*, o nuo 1919 m. gramatikos – sklandžios darybos vertinį *jungtukas*“ (Balašaitis 2010: 5).

Antrojoje disertacijos dalyje trumpai apžvelgiama lietuvių leksikografijos istorija ir leksikografijos terminija. Kadangi pirmieji lietuviški spausdinti ir rankraštiniai žodynai buvo vadinami lotyniškos ar graikiškos kilmės vardais *dictionary* (lot. *dictio* „pasakymas“), *vocabulary* (lot. *vocabulum* „žodis“), *lexicon* (gr. *lexis* „žodis“) ar *clavis* (lot. „raktas“), prireikė ir termino pačiam žodynui pavadinti. Autorius fiksuoja disertacijoje tokius naujažodžius: *žodininkas, arba surinktžodis* (Kajetonas Nezabitauskis), *žodininkas* (Poška, Antanas Juška), *žodinykas* (Lindė, Sutkevičius), *žodrodis* (S. Daukantas), *žodinas* (Motiejus Valančius, Mikalojus Akelaitis), *žodinis* (Silvestras Vėliūnas, Laurynas Ivinskis), *žodynas* (Pabrėža). Daug dėmesio skiriama Kazimiero Būgos darbams ir juose vartojamiems kalbotyros įvardijimams (*skoliniai, svetimybės, asmenvardžiai, vietovardžiai* ir kt.). Anot autoriaus, leksikologijos ir leksikografijos terminai plačiau imti vartoti tik apie XX a. vidurį. Jų nebuvo tiek daug, kiek gramatikos. Be to, be lietuviškų, gausiai vartojami ir tarptautiniai terminai, pvz., tokie kaip *sinonimai, antonimai, eufemizmai, archaizmai, aktyvioji, pasyvioji leksika, idiomos* ir kt.

Trečiojoje dalyje nagrinėjama dialektologijos terminijos raida ir dialektologijos terminai. Daug dėmesio skiriama XIX a. pabaigoje pasirodžiusiems K. Jauniaus tarmių darbams, kuriuose vartojami tokie dialektologijos terminai kaip *šnektā, patarmė, priegaidė*. Aptariamas ir vienas esminių terminų *tarmė*, vartotas A. Baranausko.

Ketvirtojoje dalyje, remiantis Frydricho Kuršaičio, K. Jauniaus ir K. Būgos darbais, aprašoma akcentologijos terminija, pvz., tokie terminai kaip *tvirtapradė, tvirtagalė priegaidė* (A. Baranauskas), *kylančioji, krintančioji, laužtinė, prieškirtinė, pokirtinė priegaidė; šakninis, galūninis, atkeltinis, kilnojamas kirtis* (K. Būga) ir kt. Pabrėžiama, kad tokie terminai kaip *kairinis kirtis, dešininis kirtis, riestinis kirtis* įtvirtinti jau minėtose J. Jablonskio gramatikose (1919, 1922).

Penktojoje dalyje daugiausia dėmesio skiriama bendriesiems kalbotyros terminams, tiksliau – kalbotyroje vartojamiems tarptautiniams terminams, kurie yra bendri daugeliui kalbų, taip pat ir baltų.

Disertacijos pabaigoje pateikiamos išsamios išvados, kuriose kryptingai, remiantis autoriaus išskirtais kalbotyros terminų atsiradimo ir vartosenos

periodais, apžvelgiama kalbotyros terminų istorija, aptariami šaltiniai, kuriuose jie vartojami.

A. Balašaičio disertacija be galo reikšminga keliais aspektais. Pirma, joje detaliai aprašoma lietuviška kalbotyros terminijos istorija. Prieinama prie išvados, kad ji nuosekliai pradėta kurti ir plėtoti XIX a. pirmojoje pusėje. Nors pirmuosiuose šaltiniuose esančių kalbotyros terminų negalima vertinti remiantis šiuolaikiniais terminų kūrimo principais, tačiau jie padeda atskleisti kalbos terminijos raidą, parodo svarbiausius aptarimo laikotarpio terminų kūrimo būdus (vertinių gausa, naujadarų daryba, tarptautiniai žodžiai ir kt.) ir, be abejo, vartosenos polinkius, kai kuriais atvejais net tam tikrus norminimo principus. Antra, disertacijos autorius turėjo nelengvą užduotį – suprasti ir gana plačiai paaiškinti įvairias kalbotyros sąvokas reiškiančius žodžius, t. y. terminus. Nors šaltiniai ir jų autoriai nevienodi, tačiau su šia užduotimi susidorota puikiai. Trečia, vienoje vietoje uoliai suregistruoti įvairuojantys atskirų kalbotyros šakų terminai, pateiktos išsamios rodyklės.

Taigi, drąsiai galima teigti, kad A. Balašaitis – vienas pirmųjų Lietuvos terminologų, davęs pradžią lietuviškos terminijos istorijos tyrinėjimams. Ne veltui kalbininkas Jonas Klimavičius rašo: „Pabrėžtinai reikia paneigti stereotipą *Balašaitis – žodynininkas* (ne jam vienam panašus lipinamas). Ne tik! Pirmiausia *Balašaitis – terminologas*, pirmosios terminologijos disertacijos autorius. Ir jei būtų galėjęs šiuo keliu toliau eiti, lietuvių terminologijos mokslas būtų sparčiau ir sėkmingiau kilęs ir brendęs“ (Klimavičius 2021: 11).

LITERATŪRA

- Balašaitis Antanas 2010: Iš lietuviškų kalbotyros terminų istorijos. – *Gimtoji kalba* 5, 3–12. Prieiga internete: <http://lituanistusamburis.lt/wp-content/uploads/2016/06/A.Bala%C5%A1aitis-GK-2010-05.pdf> [žiūrėta 2021-08-20].
- Klimavičius Jonas 2021: Iš širdies ir iš peties. – *Antanas Balašaitis: bibliografijos rodyklė*, antrasis patikslintas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 9–18. Prieiga internete: http://lki.lt/wp-content/uploads/2021/04/Balasaicio_bibliografija_2021_maketas.pdf [žiūrėta 2021-08-25].
- Kronika 1963: Kronika. – *Kalbotyra* 6, 341–351. Doi: 10.15388/Knygotyra.1963.18978. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/kalbotyra/article/view/18978> [žiūrėta 2021-08-25].
- Балашаитис Антанас 1961: *История литовской лингвистической терминологии*: автореф. дис. канд. филол. наук / Вильнюсский гос. ун-т им. В. Капсукаса, Вильнюс.

Gauta 2021-08-27

Aušra Rimkutė-Ganusauskienė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas ausra.ganusauskiene@lki.lt